

חשיבותה של שתות / אלכס טל

פורסם במוסף 'שבת', מקור ראשון

הדיון הארוך בגמרא על המקרה הגבולי של הונאה בשתות

נוגע בעקרונות שמאחורי המוסר וההסדרה של המסחר

[א]

בעוד שתחילתו של פרק ד' דנה בכוח הקנייה של כסף מסוגים שונים, עיקרו עוסק בענייני אונאה.

מסגרת הדברים ברורה למדי. שתי המשניות הראשונות עוסקות בכך שאין הכסף מסוגל להוות קניין: 'מטלטלין קונים את המטבע, והמטבע אינו קונה את המטלטלין'. אולם בסיום העניין, המשנה מסייגת הלכה בסיסית זו: מי שקנה על ידי מעות ורוצה לחזור בו ממעשה הקניין, חלה עליו הקללה הידועה של 'מי שפרע מאנשי דור המבול ומדור הפלגה הוא עתיד להיפרע ממי שאינו עומד בדבורו'.

המשנה הבאה (ג) פותחת את ענייני האונאה, היינו מכירה או קנייה של חפץ בסכום השונה ברב או במעט משווי האמיתי. לאחר אזכור הדינים המורכבים למדי בענין זה, שוב חוזרת המשנה למישור המוסרי:

כשם שאונאה במקח וממכר כך אונאה בדברים; לא יאמר לו בכמה חפץ זה והוא אינו רוצה ליקח. אם היה בעל תשובה, לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים. אם הוא בן גרים, לא יאמר לו זכור מעשה אבותיך, שנאמר (שמות כב) "וגר לא תונה ולא תלחצנו".

לפנינו אם כן הלכות מהתחום הממוני, שהמשכן הישיר נמצא בתחום המוסרי-אתי. הצגת קשר זה באופן כה ברור ומודגש נדירה למדי, בוודאי במשנה, אך המקור המקראי להלכת הונאה הוא שבוודאי עמד לנגד עיניה (ויקרא כ"ה, י"ז): "ולא תזנו איש את עמיתו ויראת מא-להיך פי אָני ה' א-להיכם". ובלשונו הזהב של רש"י:

כאן הזהיר על אונאת דברים, שלא יקניט איש את חברו, לא ישיאנו עצה שאינה הוגנת לו לפי דרכו והנאתו של יועץ. ואם תאמר מי יודע אם נתכוונתי לרעה, לכך נאמר ויראת מא-להיך, היודע מחשבות הוא יודע. כל דבר המסור ללב, שאין מכיר אלא מי שהמחשבה בלבו, נאמר בו ויראת מא-להיך.

עם זאת, אל לנו להיצמד לפן זה בלבד. הלכות אונאה מודרכות ומכוונות גם, ואולי בעיקר, על ידי שיקולים נוספים, פרוזאיים יותר. אחד מאלה נסה להראות בשורות הבאות.

[ב]

עד כמה שאנו רגילים בהן (לעיתים יתר על המידה...), פעולות הקנייה והמכירה והכוונה העומדת מאחוריהן מורכבות למדי. כאשר מדובר בבני אדם מהוגנים שאינם רמאים, הרי שאין המוכר או הקונה מעוניינים לפגוע האחד בחברו. מאידך, ברור כי שני הצדדים מעוניינים להרוויח כמה שיותר – המוכר על יד הגדלה מקסימלית של התמורה, והקונה על ידי הקטנתה. כאשר הסכום שעבר מיד ליד חרג משווי של החפץ בשיעור מסוים – בין אם למעלה (לטובת המוכר) ובין אם למטה (לטובת הקונה) – הרי שהמעשה מוגדר כאונאה. גודל חריגה זו נתון במחלוקת תנאים; לחכמים היא שתות (שישית, 16.6%) ולר' טרפון שלישי. לאחר דיון מסועף, מסכם רבא (דור רביעי בבבלי) את דין האונאה לדעתו (נ ע"ב):

אמר רבא, הלכתא:

פחות משתות: נקנה מקח,

יותר על שתות: ביטול מקח,

שתות: קנה ומחזיר אונאה.

אם האונאה, היינו ההפרש בין שווי החפץ הנמכר לסכום הקנייה בפועל, היתה פחות משתות, המקח נקנה ואין אפשרות למי מן הצדדים לבטלו. הסיבה לכך היא שכל הנכנס לעסק מסחרי יודע מראש כי קשה ביותר לדייק בשווי של החפץ, ולקנותו או למכרו בתמורתו המדויקת. כיוון שגם הקונה וגם המוכר מעוניינים בסופו של דבר בעסקה, הדעת נותנת שהם מוכנים להפסד אפשרי מסוים, כל עוד הוא יהיה קטן דיו. סכום זה נמחל מראש על ידי הצדדים, ומחילה זו היא שמאפשרת את קיום העסקה, על אף החריגה בשווייה.

דבר שאין צריך להיאמר הוא כי כל עסקה בנויה על הסכמה הדדית של הצדדים העומדת בבסיס רצונם לבצע. הסכמה זו מותנית בגמירות הדעת, היינו בכך שהחפץ הנמכר אכן מתאים לציפיות ולכוונות הצדדים. היה ולא התמלא תנאי בסיסי זה, המקח מוגדר כמקח טעות והוא בטל. וכך מנסחת עיקרון זה משנת בבא בתרא ה, ו:

ארבע מידות במוכרין:

מכר לו חטים יפות ונמצאו רעות, הלוקח יכול לחזור בו.

רעות ונמצאו יפות, מוכר יכול לחזור בו.

רעות ונמצאו רעות, יפות ונמצאו יפות, אין אחד מהם יכול לחזור בו.

במקרה שלנו, אם חריגת מחיר העסקה משווה האמיתי היתה גדולה משתות, הרי שאין פה גמירות דעת, המקח מקח טעות, וכתוצאה מכך הוא בטל מעיקרו. אולם, כאשר החריגה היא בדיוק שתות, אזי הדין הוא דין ביניים; מצד אחד העסקה קיימת, אך מצד שני אין מחילה על סכום החריגה ומחויבים להחזירה.

ג]

הסוגיה מביאה את הברייתא הבאה כהוכחה לדברי רבא:

תניא כוותיה דרבא:

אונאה פחות משתות, נקנה מקח.

יתר על שתות, בטל מקח.

שתות, קנה ומחזיר אונאה, דברי רבי נתן.

רבי יהודה הנשיא אומר: יד מוכר על העליונה, רוצה - אומר לו תן לי מקחי, או תן לי מה שאניתי.

וזה וזה בכדי שיראה לתגר או לקרובו.

ברייתא זו תואמת לגמרי את הלכותיו של רבא, כאשר הלכת ה'שתות' היא לפי ר' נתן, ולא כרבי הסובר לכאורה כי רק המוכר יכול לבטל את המכר (תן לי מקחי), או לקיימו ולהחזיר את סכום האונאה (תן לי מה שאניתי) - כרצונו. האפשרות הראשונה היא כמו דין יתר על שתות, והשנייה היא כדין הפחות משתות. לפני שנמשיך, נעיר כי הלשון 'ר' יהודה הנשיא' אינו נמצא כלל במשנה (למעט במשנת אבות כאביו של בנו, רבן גמליאל), ומופיע פעם אחת בלבד בתוספתא. בנוסף, ר' נתן, הוא נתן הבבלי, מוזכר תמיד במקורות הארץ-ישראליים אחרי רבי ולא לפניו כבברייתא שלפנינו. כיון שכך, קובע "נ אפשטיין (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 300, הע' 5) כי מדובר בברייתא בבבלי.

נמשיך למשנה הבאה, המסתיימת במילים הבאות:

מי שהוטל עליו (היינו, מי שהונוהו), ידו על העליונה: רצה אומר לו תן לי מעותי, או תן לי מה שאניתי.

כדרכו, מנסה התלמוד לזהות את התנא השונה את המשנה - מנסה ואינו מצליח (דף נא ע"א):

מני מתניתין (כמי משנתנו)? לא רבי נתן, ולא רבי יהודה הנשיא.

אי (אם) רבי נתן - מתניתין קתני 'רצה' וברייתא לא קתני 'רצה' (רש"י: [שהרי לר' נתן] על כרחו קנה, ומחזיר לו אונאה).

אי רבי יהודה הנשיא - מתניתין קתני 'לוקח', ברייתא קתני 'מוכר' (רש"י: [לרבי] היכא דנתאנה מוכר הוא דידו על העליונה, אבל אם נתאנה לוקח לא).

שלוש תשובות מובאות לבעיה זו:

- אמר רבי אלעזר: אונאה זו, איני יודע מי שנאה.
 - רבה אמר: לעולם רבי נתן היא, ותני נמי (ושנה גם) בברייתא 'רצה'.
 - רבא אמר: לעולם רבי יהודה הנשיא היא, ומאי דשייר במתניתין קא מפרש בברייתא.
- אמר רב אשי: דיקא נמי (מדוייק גם), דקתני: 'אחד הלוקח ואחד המוכר', ומפרש ליה ללוקח. שמע מינה שיוריה שייריה למוכר, שמע מינה.

תשובתו של האמורא הארץ ישראלי (בן הדור השלישי) ר' אלעזר בן פדת ברורה ופשוטה; הוא אינו מכיר תנא שדעתו כדעתה של המשנה. כמובן שבכך ערכה וסמכותה של משנה זו פוחת, ולכן נעשים מאמצים נוספים על ידי אמוראים בבליים לזהותה עם אחד מן התנאים - ר' נתן ורבי. לדעת רבה (דור שלישי ורבו של רבא) יש לזהות את המשנה עם ר' נתן ולשנות בה מילה נוספת: 'רצה'. דהיינו, ר' נתן מאפשר את ביטול המקח. אפשרות זו אינה פשוטה, כיון שהיא משנה בעליל את דעתו של ר' נתן, כפי שאכן הבינה אותה הסוגיה שהובאה לעיל, כהוכחה לרבא.

ואכן, רבא עצמו אינו מקבל תירוץ זה, ומזהה את המשנה עם רבי. לדעתו, המשנה מפרטת רק את דין הלוקח, ומותירה לברייתא את פירוט דין המוכר - 'מה ששייר במשנה מפורש (על ידי רבי) בברייתא'. רב אשי, בן הדור החמישי מחזק את דברי רבא מדיוק לשון המשנה.

ברור שלאור דברים אלו ופסיקתו בעמוד הקודם, רבא פוסק כר' נתן נגד ר' יהודה הנשיא, באופן תמוה במקצת. ואכן, מסביר רש"י, 'ואין לו לרבא ידו על העליונה של המשנה, שסבור הוא כר' נתן דברייתא, שידוע לנו שר' נתן דין הוא ויורד לעומקו של הדין...!'

אלא שהעמדה זו קשה, לאור לשון התוספתא בפרקנו (ג, טז)

מי שהוטל עליו ידו על העליונה. כיצד: מכר לו חלוק שוה חמש בשש ידו של לוקח על העליונה, רצה אומר לו תן לי סלעי,

רצה אומר לו הילך חלקך ותן לי מעותי. אבל אם מכר לו שוה שש בחמש, יד מוכר על העליונה: רצה אומר לו תן לי סלעי,

רצה אומר הילך מעותיך ותן לי חלוקי. ורבי אומר: לעולם יד המוכר על העליונה.

חלקה הראשון של הברייתא הוא בבירור משנתנו. והנה, תוספתא זו בפירוש משווה את הלוקח למוכר, בעוד שרבי חולק וסובר, כפשוט לשון הברייתא בבבלי, שזכות ההחלטה היא של המוכר בלבד!

לאור זאת לא ניתן לזהות את המשנה עם הברייתא, וחייבים, כדברי אפטיין (לעיל), לומר כי המשנה אכן מהווה דעה שלישית - כפי שהכריע ר' אלעזר. ניתוח זה מלמד כי התוספתא כפי שהיא לפנינו לא עמדה לפני האמוראים הבבליים רבא ורב אשי, וכנראה כלל לא היתה ידועה להם.

[ד]

ראינו כי 'אנרגיה' רבה מושקעת בפסיקת ההלכה במקרה בו האונאה היא בדיוק 'שתות' – ישנה בעניין ככל הנראה מחלוקת תנאים משולשת. אך מדוע? הרי מקרה שבו האונאה היא בדיוק שישיית נדיר ביותר, והסיכוי שיתקיים במציאות רחוק מאוד! מדוע לא להגיד בפשטות שדין המקרה הגבולי הוא כדין החריגה שמעליו (יתר על שתות), או מתחתיו (פחות משתות)?

יתר על כן, הלכות השתות כולן אינן מובנות, שהרי מבחינה משפטית אי אפשר ליהנות מכל העולמות; אם לא היתה גמירות דעת, אזי המקח בטל, ואם היתה – אין להחזיר את האונאה, שכן על דעת זה נקנה החפץ!

התשובה לכך היא שדווקא במקרה הנדיר והגבולי מתמצית ייחודיות האונאה. מצד אחד אין המדובר במקח טעות פשוט, שכן הקונה והמוכר מכירים את הסחורה ומעוניינים בעסקה זו. מצד שני ישנה חריגה מסוימת בתשלום, שעלולה לפגוע ברצון הצדדים להשלים את העסקה. מטרת הפסיקה במקרה מיוחד זה היא לסייע ולאפשר לצדדים להמשיך למטרתם הסופית, תוך מציאת פתרון לבעיה שנוצרה, בד בבד עם מתן הגנה לצד הנפסד. מטרת שילוב שני שיקולים אלו היא לא רק הוצאת הצדק והמוסר לאור, אלא גם מתן אפשרות לחיי הכלכלה והמסחר להתנהל ללא הפרעות ועקבות מיותרות.

הדבר בולט ביותר בדעתו של רבי המעניק הגנה למוכר לבד. בעינינו המודרניות, הישות הזקוקה ביותר להגנה היא הקונה. הדבר נובע משטיפת מוח רבת שנים של אידיאולוגיות המציגות את הסוחר ובעל ההון כמוצץ דמה ולשדה של חברת הצרכנים. אולם בראייתו של רבי, המוכר הוא זה שצריך את הגנת המחוקק, שכן בעסקיו התדירים הוא חשוף שעה שעה להפסדים פוטנציאליים מסוגים שונים, לרבות כאלו הנובעים מהערכה שגויה של שווי סחורתו.

נכון, אם הקונה קנה סחורה ביותר משווייה הוא מפסיד, אולם אין בכך די כדי לעצור את שטף חיי המסחר ולחסל את העסקה. הפסדו בסופו של דבר הוא חד-פעמי. מאידך, הפסדי המוכר עלולים לגרום לו לאבד את מטה לחמו, ובכך לחסל את חיי השוק עצמם. ואם אין שוק, אם הסוחרים מפחדים למכור כתוצאה מהפסד צפוי, אזי המחירים עולים והצרכן הוא שיצא לבסוף נפסד. מתן ההגנה למוכר בלבד מאפשר לו לקחת את הסיכון שבמתח רווחים נמוך, ובכך להוזיל את המחירים.

רבי בפסיקתו רואה בצורה רחבה את המערכת המסחרית והחברתית, שבה לעיתים מחיר הצדק הפרטי הוא הנזק לכלל – ולהיפך.